

О.О.ФЕДОТОВА, Ю.І.ШАПОВАЛ*

ПРОСКРИПЦІЯ ЯК ЦІННЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЦЕНзуРИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Висвітлюється практика започаткування та впровадження органами політичної цензури проскрипційних матеріалів. Проаналізовано основні тенденції здійснення ідеологічного контролю друкованих видань упродовж радянського періоду. Зроблено огляд списків і покажчиків заборонених видань, а також переліків осіб, чий твори підлягали вилученню з бібліотечної та книжоторговельної мережі.

Ключові слова: органи політичної цензури, проскрипційні матеріали, заборонені автори, контроль творів друку, бібліотечна та книжоторговельна мережа.

Проскрипція, що в перекладі з латини значить «письмове оприлюднення», – важливе джерело, яке віддзеркалює історію політичної цензури в Україні за радянської доби. Цей давній вид документів виник ще за часів Римської імперії у вигляді списків осіб, котрі були оголошені поза законом та зазнали переслідувань із певних політичних причин. Майно таких громадян підлягало конфіскації, а переховування загрожувало смертною карою тим, хто співчував інакodomцям.

Історія людства свідчить, що за різних часів правляча верхівка (як світська, так і церковна) ініціювала складання подібних списків, фігурантами котрих виступали як опальні особи, так і книжки. Проскрипції пройшли у своїй еволюції довгий шлях, починаючи від перших списків «істинних» і «хибних» (апокрифічних) творів, започаткованих у Візантії та поширених у Русі, аж до сучасних переліків заборонених творів (прикладом може бути російський «Федеральний список екстремістських матеріалів»). Однак слід зазначити, що найбільшого успіху у справі підготовки різних видів і типів проскрипцій досягла радянська влада. Світова практика не знає аналогів, коли боротьба за уніфікацію інтелектуального життя суспільства набувала б настільки централизованого та всеохоплюючого характеру.

Мета нашої розвідки полягає у висвітленні процесу започаткування й впровадження органами цензури в УСРР–УРСР проскрипційних матеріалів. Завдання дослідження – скласти цілісну картину поетапної еволюції радянських проскрипцій відповідно до задач і напрямів діяльності інститутів комуністичної цензури.

Певні аспекти заявленої проблематики вивчалися у працях С.Білоконя, якому належить одна з перших спроб проаналізувати проскрипції відповідно

* Федотова Оксана Олегівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри культурно-дозвілєвої діяльності Київського національного університету культури і мистецтв, e-mail: oxana68@ukr.net

Шаповал Юрій Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України імені І.Кураса, відділ теорії та історії політичної науки, e-mail: shapoblu@gmail.com

до історичних етапів розвитку країни та скласти їх перелік¹. Список зведених проскрипційних матеріалів згодом уточнив Ю.Шаповал у процесі висвітлення механізму й основних напрямів радянського політичного контролю². До розгляду повоєнних проскрипційних матеріалів у розрізі історії цензури та специфіки функціонування цензорських установ звернувся В.Баран³. У контексті дослідження цензури друкованих видань перелік радянських проскрипцій розширила О.Федотова⁴. Однак слід зазначити, що донині в українській історіографії відсутні спеціальні праці, присвячені аналізу згаданих матеріалів.

Із приходом до влади більшовиків та початком створення органів ідеологічного контролю укладання проскрипційних списків і покажчиків стало одним із найважливіших напрямів діяльності. Архівні документи свідчать про те, що у структурі Наркомосу УСРР уже в 1919 р. функціонували відділи постачання та розповсюдження, завданнями яких окреслювалися перегляд і складання загальних списків дозволеної й забороненої літератури, що надалі надходили до управління справами Всевидава і, своєю чергою, опрацьовувалися співробітниками наукового підвідділу. Подані в них твори друку оцінювалися за п'ятибальною шкалою⁵. Зауважимо, що перші спроби цензурування літератури та підготовки проскрипційних списків на початковому етапі мали відомчий і відносно ліберальний характер.

1922 р. було створено Головліт СРСР, покликаний реалізовувати централізований нагляд за всіма формами суспільного життя. У його компетенції перебували сфера кіновиробництва, театральна, видавнича, бібліотечна справи, книготоргівля тощо. До поля зору цензурного відомства потрапили також книжкові ресурси країни.

Саме згаданому «міністерству правди» належить практика підготовки на союзному та республіканському рівнях проскрипційних покажчиків і списків заборонених видань, які підлягали вилученню з книготорговельної, бібліотечної, шкільної мереж. До них зараховувалися також індекси «застарілої» літератури. Складалися й зведені проскрипційні покажчики, що друкувалися окремими виданнями, супроводжувалися грифом «Для службового користування», розсилалися за спеціальним списком і перебували на особливому обліку та зберіганні, а їх втрата загрожувала суворим покаранням. Формувалися вони зазвичай за алфавітом осіб і назв заборонених творів.

У 1923 р. в контексті вилучення «контрреволюційних» та «антихудожніх» друків Головополітосвіта й Головліт розробили інструкцію про перегляд книжкового складу бібліотек, яка супроводжувалася списками «застарілих» видань. Документ призначався для масових бібліотек, утім у процесі так званих

¹ Білокін С. На полицях спецфондів у різні роки // Слово і час. – 1990. – №1. – С.69–76.

² Шаповал Ю. Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета // Україна ХХ століття (Особі та події в контексті важкої історії). – К., 2001. – С.158–207.

³ Баран В. Цензура в системі тоталітаризму // Сучасність. – 1994. – №6. – С.104–117.

⁴ Федотова О.О. Книга як об'єкт цензурної політики // Вісник Книжкової палати. – 2002. – №6. – С.30–36.

⁵ Постанова НКО РСФРР 1919 р. «Про порядок реєстрації та обліку книг, що видаються в Києві» (див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.1. – Спр.716. – Арк.25).

«чистюк» був поширений і на центральні бібліотечні установи. Опублікований перелік заборонених книг викликав широкий резонанс серед громадськості, оскільки до нього ввійшли найвідоміші філософські та літературні твори. 13 жовтня бібліотечний відділ Головополітосвіти надав роз'яснення щодо скасування означених списків⁶. Пізніше до розгляду й аналізу переліків у статті «“Огріхи” Головополітосвіти» звернулася Н.Крупська, визнавши їх за неприпустимі⁷. Показово, що після невдалої спроби проскрипційні матеріали надалі відкрито майже не публікувалися.

Перший зведений проскрипційний перелік республіканського значення, складений у Харкові, з'явився в «Бюлетені НКЮ» 1931 р.⁸ Наступні матеріали побачили світ 1934 р. й супроводжувалися візою наркома освіти В.Затонського⁹. У мотиваційній частині наводилися відомості щодо причин заборони видань.

Існували також проскрипційні списки творів небажаних осіб. Так, скажімо, 3 вересня 1938 р. цензурний комітет надіслав на розгляд до ЦК КП(б)У список №3 «Бібліографія книжок ворогів народу». Він містив рубрики: «Автор», «Назва книжки», «Висновки Головліту УРСР». Серед наведених творів 39 авторів зустрічаємо й ряд видань М.Зерова: «Антологія римської поезії», «Від Куліша до Винниченка», «До джерел» (літературний біографічний нарис), «Нове українське письменство» (історичний нарис), «Слово. Декламатор», «Нова українська поезія». Щодо причин заборони вказувалося: «Історик літератури й критик. Ворог. Твори його за змістом націоналістичні, шкідливі, не мають ніякої цінності»¹⁰. На підставі такої оцінки заступник начальника Головліту УРСР Спокійний та начальник бібсектору Логінов просили надати дозвіл на «вилучення» означених творів.

Наприкінці 1930-х рр. у ході Великого терору проскрипційні списки набули тематичної спрямованості залежно від політичних змін, що відбувались у країні. Лише впродовж 1938 р. було складено такі переліки: «Бібліографія буржуазно-націоналістичної літератури (автори вороги народу)» (списки №5 та №9), «Бібліографія політико-економічної літератури» (список №7), «Політично-економічні та військові збірники на вилучення» (список №18), «Художньо-літературні збірки з віршами, оповіданнями, повістями ворогів – націоналістів» та ін.¹¹

Готувалися також «Списки підручників, знятих з навчання, які треба списати на макулатуру», де фіксувалися автор, назва книжки, видавництво, рік та місце видання, короткий висновок щодо змісту. Зрозуміло, що твори друку зазнавали обмежень переважно з політичних мотивів. Скажімо, із приводу

⁶ Зеленов М.В. Аппарат ЦК ВКП(б) – ВКП(б), цензура и историческая наука в 1920-е гг. – Нижний Новгород, 2000. – 540 с.

⁷ Див.: Крупська Н.К. Педагогічні твори в десяти томах. – Т.8: Бібліотечна справа. Хати читальні. Клубні заклади. Музеї. – К., 1965. – 307 с.

⁸ Зведений список nereкомендованої літератури на 1.1.31 р. – [X.], 1931. – 10 с.

⁹ Зведені списки літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів. – Б.м., [1934]. – 31 с. (Список №1. – С.1–16; Список №2. – С.17–31).

¹⁰ Бібліографія книжок ворогів народу (Список №3) (див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.16. – Спр.15. – Арк.176).

¹¹ Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.). – К., 2009. – 352 с.

хрестоматії з української літератури для 5-го класу авторства Є.Кирилюка наводилося таке зауваження: «Відсутні біографії письменників та відомості з теорії літератури. Підручник містить уривки з творів ворога народу та портрет його (стор.22 і 33). Ряд творів, що передбачено програмою, відсутній»¹².

На тому етапі розроблялися й окремі переліки під назвою «Книжки, які треба списати в макулатуру, які застарілі і що потребують виправлення, тому що вони мають цитати, портрети й окремі уривки з творів ворогів народу» з відповідними інструкціями щодо самостійного «виправлення» силами бібліотечно-книготорговельних працівників шляхом вирізування, склеювання, заклеювання й навіть викреслення, видирання, затушовування та видряпування.

В умовах німецько-радянської війни 1941–1945 рр. союзний цензурний комітет підготував і 3 липня 1942 р. випустив «Алфавітний список книжок, що ввійшли до наказів уповноваженого РНК СРСР з охорони військових таємниць у друці й начальника Головліту на вилучення та списання в макулатуру з бібліотек громадського користування за 1938–1941 рр. включно», керуватися яким приписувалося всім уповноваженим особам. До згаданого переліку ввійшла «ідеологічно шкідлива» та «застаріла» література, видрукувана як союзними, так і республіканськими видавництвами. Втрата документа загрожувала суворою відповідальністю¹³. Нацистська цензура, своєю чергою, також складала проскрипційні списки. Один із них мав назву «Автори, що вилучаються, та окремі твори до 1917 р.». До нього потрапили публікації єврейських авторів та антинімецькі видання часів Першої світової війни¹⁴.

На щойно звільнених від окупантів територіях органи радянської цензури поступово перейшли до відновлення всіх форм ідеологічного контролю. Зі звіту про роботу Головліту Української РСР за дев'ять місяців 1944 р. його начальника Є.Барланицького дізнаємося про труднощі, які виникли у ході цієї роботи. Зокрема вказувалося, що перевірки бібліотечних фондів ускладнює відсутність наказів цензурного комітету за попередні роки. Проте вповноважені особи на підставі карток, що збереглися у спецчастині АН УРСР, склали проскрипційні списки авторів, усі твори яких увійшли до наказів Головліту УРСР на вилучення, а також відповідний перелік із художньої літератури¹⁵.

У післявоєнний період новим напрямом роботи Головліту УРСР став нагляд за трофейною та букіністичною літературою, у зв'язку з чим постала потреба розробки нових проскрипцій. Навесні 1947 р. начальник Головліту УРСР К.Полонник у своєму листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У К.Литвина й заступника голови Ради Міністрів УРСР М.Бажана повідомляв про результати

¹² Список підручників, знятих з навчання, які треба списати на макулатуру (Список №4) (див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.15. – Арк.185).

¹³ Алфавитный список книг, вошедших в приказы Уполномоченного СНК СССР по охране военных тайн в печати и начальника Главлита на изъятие и списание в макулатуру из библиотек общественного пользования за 1938–1941 годы включительно. – Москва, 1942. – 196 с.

¹⁴ *Білокін С.* На полицях спецфондів у різні роки. – С.69–76.

¹⁵ Виступ виконуючого обов'язки начальника Головліту УРСР Є.Барланицького на нараді начальників обллітів 6 жовтня 1944 р. «Звіт про роботу Головліту Української РСР за 9 місяців 1944 р.» (див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.243. – Арк.18–26).

суцільної перевірки книжкових фондів бібліотечної мережі республіки та звертав увагу на наявність величезної кількості нерозібраних книжкових масивів, якими поповнюються фонди книгозбірень. Крім того, автор листа зауважував, що до УРСР постійно надходять неперевірені видання з Держфонду РРФСР. Очільник цензурного відомства просив дозволити республіканському Головліту видати «Зведений список літератури, що підлягає вилученню з бібліотек громадського користування». Стосовно самого переліку уточнювалося, що його сформують близько 4000 назв книжок, які підлягають вилученню за наказами цензури, починаючи з 1933 до 1947 рр., і таке видання є першим у республіці зведеним списком. Паралельно К.Полонник звертався з приводу доцільності «Списку осіб, усі твори яких підлягають вилученню», котрий містив 373 прізвища авторів¹⁶.

Незабаром ЦК КП(б)У дозволив друкувати згадану проскрипцію. Документ було видано під назвою «Зведений алфавітний список книжок, що увійшли до наказів Головліту Української РСР на вилучення та списання в макулатуру з бібліотек громадського користування за період з 1937 по 1 липня 1947 року включно» (Київ, 1947 р.). Він містив понад 3000 позицій, за кожною з яких наводилися дані про прізвище автора (за наявності), назва твору, місце видання, видавництво, рік появи, кількість сторінок, мова¹⁷. Ці відомості варіювалися. У більшості випадків зазначався номер наказу на вилучення книжки.

Початок 1950-х рр. ознаменувався кардинальними змінами у житті радянського суспільства, пов'язаними з розвінчанням «культу особи». На підставі відповідних указівок Головліту розпочалася робота з перегляду списків забороненої літератури та авторів, усі твори яких підлягали вилученню, але котрих уже було виправдано у судовому порядку. Характерно те, що означені процеси мали зворотний бік. Як наголошувалося пізніше в доповідній записці до ЦК КПУ завідувача відділу пропаганди й агітації ЦК М.Хворостяного «Про факти просування до масового читача політично шкідливих книг реабілітованих авторів» (31 березня 1958 р.): «Реабілітація автора не дає жодних підстав для реабілітації всієї без винятку його літературної спадщини»¹⁸.

Тривала також розробка нових проскрипційних матеріалів. У 1954 р. набув чинності «Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці» (Харків, 1954 р.), підготовлений за наказом органів цензури співробітниками Книжкової палати УРСР. До посібника було включено 8000 назв творів.

¹⁶ Лист начальника Головліту УРСР К.Полонника секретареві ЦК КП(б)У К.Литвіну й заступникові голови Ради Міністрів УРСР М.Бажану (травень 1947 р.) про наслідки суцільної перевірки книжкових фондів бібліотечної системи України (див.: Там само. – Оп.23. – Спр.4506. – Арк.228–229).

¹⁷ Зведений алфавітний список книжок, що увійшли до наказів Головліту Української РСР на вилучення та списання в макулатуру з бібліотек громадського користування за період з 1937 по 1 липня 1947 рр. включно. – К., 1947. – 157 с.

¹⁸ Доповідна записка завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК М.Хворостяного «Про факти просування до масового читача політично шкідливих книг реабілітованих авторів» від 31 березня 1958 р. (див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4697. – Арк.72).

На відміну від зведеного індексу 1947 р., він надавав відомості про тиражність творів, однак був позбавлений інформації про накази цензурного відомства щодо їх вилучення¹⁹.

Головліт УРСР продовжував розробляти надсекретні списки авторів, усі твори яких перебували під забороною. Так, наприклад, «Зведений список осіб, всі твори яких підлягають вилученню з бібліотек та книготорговельної сітки згідно наказів Головліту УРСР за період з 1938 по 1954 рр. включно» нараховував 266 прізвищ. Навпроти кожної позиції вказувалася галузь діяльності особи, псевдонім (за наявності) та номер наказу щодо заборони²⁰.

Кількість проскрипцій зростала в геометричній прогресії. Назвемо декілька видань, що на них у своїй діяльності орієнтувалися органи цензури: «Список книжок, які залишені в “Зведеному покажчику застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці”» (Київ, 1954–1959 рр., у п’яти частинах), «Список книжок, які підлягають вилученню з бібліотек громадського користування та книготорговельної сітки» (Київ, 1958 р.) тощо.

Задля прискорення кампанії з «очищення» бібліотечних фондів 1960 р. набув чинності «Список післявоєнних видань, які необхідно вилучити з бібліотек громадського користування на підставі наказів та списків Головліту СРСР і Головліту УРСР (1945 р. – 15.05.1960 р.)». Указаний перелік загальним тиражем 10 000 примірників отримали всі обласні управління культури²¹.

Наприкінці 1950-х рр. відбувся поступовий відхід від демократичних перетворень, однак важливим було те, що на хвилі реабілітаційних процесів із проскрипційних авторських списків, де значилися 3310 осіб, усі твори яких раніше підлягали вилученню з фондів відкритого доступу, станом на 1 січня 1960 р. було знято 2635 прізвищ осіб, чий видання в кількості 18 000 назв передали бібліотекам для відкритого користування²². Надалі у ході перегляду спецфондів було складено «Список книг, що знаходяться в спецфондах бібліотек і підлягають списанню в макулатуру», передбачений для очищення їх від так званої «застарілої літератури»²³.

Із метою уніфікації проскрипційних матеріалів Головліт СРСР скасував 23 наявних наприкінці 1950-х рр. списки. Як альтернативу, Всесоюзна книжкова палата 1961 р. запропонувала «Зведений список книг, що підлягають вилученню з бібліотек і книготорговельної мережі», щодо впровадження якого начальник Головліту УРСР М.Поздняков надав відповідні роз’яснення²⁴. Того ж року республіканський цензурний комітет додатково підготував «Зведений

¹⁹ Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці. – Х., 1954. – 413 с.

²⁰ Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань...

²¹ Наказ начальника Головліту УРСР М.Позднякова 1960 р. про введення в дію «Зведеного списку післявоєнних видань, що підлягають вилученню» (див.: ЦДАВО України. – Ф.4605. – Оп.1. – Спр.79. – Арк.23).

²² Баран В. Цензура в системі тоталітаризму. – С.104–117.

²³ Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань...

²⁴ Наказ начальника Головліту УРСР М.Позднякова 1961 р. про введення в дію «Зведеного списку книг, що підлягають вилученню з бібліотек і книготорговельної мережі» (див.: ЦДАВО України. – Ф.4605. – Оп.1. – Спр.83. – Арк.2).

список книг, що підлягають вилученню з бібліотек громадського користування та книготорговельної мережі, згідно наказів Головліту УРСР за період з 1938 по 1951 рр.»²⁵.

Ознакою брежневського періоду став наступ на права людини, що позначився подальшими утисками демократичних свобод і пошуком різного роду «неблагонадійних осіб». Так, навесні 1973 р. у зверненні до ЦК КПУ голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі М. Білогурова та начальника Головліту УРСР М. Позднякова йшлося про необхідність вилучення з бібліотечних фондів і книготорговельної мережі творів авторів, які «допустили ідейні збочення та націоналістичні настрої, або скомпрометували себе»²⁶. 24 квітня на підставі вказаного документа завідувач відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ Орел направив службову записку на ім'я секретаря ЦК КПУ, де висловлював пропозицію доручити Головліту УРСР скласти списки осіб та авторів, які «скомпрометували себе в суспільно-політичному відношенні, відбувають покарання за антирадянську, націоналістичну діяльність, та таких, що зрадили Батьківщині»²⁷. За результатами опрацювання списків Головне управління з охорони державних таємниць у пресі мало внести доповнення до «Списку осіб, усі твори яких підлягають вилученню з бібліотек загального користування та книготорговельної мережі», а також зведеного покажчика заборонених видань. Характерно, що після 1961 р. нові зведені списки та покажчики небажаних творів республіканський Головліт більше не видавав – усі доповнення вносилися до чинних проскрипційних матеріалів. Проте на союзному рівні підготовка зведених матеріалів тривала аж до останнього моменту функціонування інститутів радянської цензури.

Восени 1973 р. наказом Головліту СРСР №58-дск було введено в дію «Зведений список книг, що підлягають вилученню з бібліотек і книготорговельної мережі» (ч.ІІ)²⁸. Цензурне відомство також провадило роботу щодо перегляду подібного списку, видрукуваного 1961 р. На основі останнього було складено новий посібник, який сформували вилучені в різні часи твори із «значними політичними дефектами», опубліковані впродовж 1917–1940 рр.²⁹ Цікаво, що література, видана після 1940 р., наведена в першій частині згаданого списку, перегляду не підлягала.

Весна 1985 р. ознаменувалася започаткуванням курсу на «перебудову».

²⁵ *Кусий Л.* Відділ спецфондів Львівської наукової бібліотеки АН УРСР (1945–1953) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. – Вип. 16. – Л., 2008. – С. 399–425.

²⁶ Лист голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі М. Білогурова до ЦК КПУ від 29 березня 1973 р. про факти випуску видань за авторством неблагонадійних осіб (див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 876. – Арк. 119–120).

²⁷ Службова записка завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Орла секретареві ЦК КПУ від 24 квітня 1973 р. із приводу листа М. Білогурова про контроль творів неблагонадійних авторів (див.: Там само. – Арк. 117).

²⁸ Наказ Головліту СРСР №58-дск від 10 жовтня 1973 р. про введення в дію «Зведеного списку книг, що підлягають вилученню з бібліотек і книготорговельної мережі. Ч. ІІ» (див.: ЦДАВО України. – Ф. 4605. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 38).

²⁹ Сводный список книг, подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети. Ч. II. – Москва, 1973. – 330 с.

У нових умовах діяльність органів цензури зазнала суттєвих змін. Розпочався процес опрацювання видань, вилучених із читацьких фондів бібліотек та книготорговельної мережі в 1920–1980-х рр. згідно з наказами Головліту, та повернення їх зі спеціальних у відкриті фонди. Ця робота здійснювалася під контролем ЦК. 13 січня 1987 р. було ухвалено постанову ЦК КПРС №36/14-т про запровадження міжвідомчої комісії у складі представників Головліту СРСР, міністерства культури та Держкомвидаву з метою опрацювання «Зведеного списку книг, що підлягають вилученню з бібліотечної та книготорговельної мережі» та частково «Списку осіб, усі твори яких підлягають вилученню». Наслідком діяльності останньої стало повернення за період із березня 1987 по жовтень 1988 рр. до загальних фондів бібліотек 7930 видань³⁰.

Доповідаючи про стан перегляду на республіканському рівні авторських списків осіб, чий твори перебували під забороною, 21 квітня 1988 р. начальник Головліту УРСР Л.Солодовник у своєму рапорті до ЦК КПУ вказував на те, що за весь період існування цензурного відомства воно розробило чимало директив щодо вилучення з відкритих фондів бібліотек і книготорговельної мережі творів осіб, чий книжковий доробок повністю підлягав зберіганню у спецфондах. За свідченням автора документа, упродовж хрущовської «відлиги» ці документи ретельно переглядалися, унаслідок чого у списку заборонених авторів із 289 залишилося 39 прізвищ. Зважаючи на той факт, що у середовищі творчої інтелігенції та у пресі неодноразово порушувалося питання про повернення видань окремих авторів, а також про перевидання їхніх творів, Головліт просив доручити КДБ УРСР, Міністерству культури УРСР, Інституту історії партії при ЦК КПУ, академічним інститутам історії та літератури підготувати пропозиції щодо можливості виключення з означеного переліку деяких прізвищ³¹.

Зазначимо, що на загальному тлі прогресивних тенденцій, як і раніше, усе ж тривали подальші заборони та склалися нові проскрипційні матеріали, адже сама система функціонувала у старому режимі. Тому й не дивно, що 1988 р. з'явився виданий союзним цензурним відомством у двох частинах «Зведений список книг, що підлягають вилученню з бібліотек та книготорговельної мережі», який містив 440 позицій творів, що побачили світ 1917 р.³² До того ж окремим наказом Головліту СРСР №104-дск від 28 грудня було підписано до друку другу частину посібника. У січні проскрипцію розіслали на місця. До переліку ввійшли твори, видані з 1917 до 1960-х рр., однак переважну більшість становила література періоду 1917–1920-х рр.

Проскрипційні матеріали, підготовлені Головлітом СРСР, також можна

³⁰ Баран В. Цензура в системі тоталітаризму. – С.104–117.

³¹ Доповідна записка начальника Головліту УРСР Л.Солодовника секретареві ЦК КПУ Ю.Сльченку від 21 квітня 1988 р. «Про перегляд списку авторів, усі твори яких підлягають вилученню» із метою виключення з нього деяких прізвищ (див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.3326. – Арк.25).

³² Сводный список книг, подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети. Ч.2. – Москва, 1988. – 28 с.

вважати значущим джерелом з історії радянської цензури в Україні, оскільки у них доволі часто серед основного наповнення фігурували й українські твори. Не виняток і згаданий вище посібник, до якого потрапили українські видання «антирадянської тематики», різних політичних партій та течій, націонал-патріотичні, присвячені історичним діячам, соціальні, літературознавчі, історико-культурологічні тощо. Зустрічаємо також випадки тотальної заборони окремих книжок, що мають примітку: «Усі видання, усіма мовами».

Загострення кризи в усіх сферах суспільного життя неминуче вело до поступового відмирання радянської політичної системи й тому у січні 1990 р. логічною подією стала поява завершального наказу Головліту УРСР, відповідно до якого належало повернути зі спецфондів до фондів відкритого користування всі твори друку, що підлягали вилученню з бібліотечної та книготоргівельної мереж за списками й наказами Головліту УРСР. Видані раніше проскрипційні списки та покажчики, накази цензурного комітету слід було вважати такими, що втратили чинність.

Якщо підсумувати «творчий доробок» Головліту у вигляді проскрипцій, отримуємо вражаючі дані: на різних етапах своєї історії відомство підготувало й надіслало бібліотекам 44 списки на вилучення близько 30 000 назв творів. І це лише за даними на 1960 р., у той час, коли чинними ще залишалися 23 списки, що містили 12 000 назв видань³³.

Отже одним із наслідків діяльності органів комуністичної цензури стало створення проскрипційних матеріалів, які пройшли «еволюцію» від поодиноких списків до великих зведених покажчиків. Означені документи репрезентовані як персональними переліками заборонених авторів, так і творами друку. Говорячи про значущість проскрипцій як історичного джерела, слід наголосити на нагальній потребі їх детального вивчення шляхом виявлення всіх типів і видів цих матеріалів на основі відповідної класифікації. Наявна у списках та покажчиках інформація щодо директив на вилучення, мотивів обмеження літератури може бути цінною для розуміння як механізму реалізації комуністичною владою політичної цензури взагалі, так і контролю за друкованим словом зокрема. Відомості про авторів, усі твори яких підлягали вилученню, можливо, дозволять реконструювати або відновити творчу спадщину окремих осіб із наступним уведенням її в науковий обіг. Слід також перевидати списки та покажчики заборонених свого часу видань, що сприятиме з'ясуванню масштабів духовної катастрофи у вигляді заборон, обмежень і позбавлення українського суспільства величезного масиву книжкових ресурсів. Очевидно, це також дозволить частково виявити наявні лакуни у фондах бібліотек України. Останнє вельми актуально в контексті формування українського бібліографічного репертуару.

Нижче наводимо документ, який зберігається у Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Текст відтворюється без змін.

³³ Баран В. Цензура в системі тоталітаризму. – С.104–117.

Таємно
пр. №1

**Зведений список осіб,
усі твори яких підлягають вилученню з бібліотек
та книготорговельної мережі згідно наказів Головліту УРСР
за період з 1938 по 1954 рік включно**

А

Абчук А. /літер-во/. Наказ №258.

Авдеев /Авдієв М.Б., Авдіїв/. №304.

Агол Ізраїль Йосипович /філософія/. №241.

Альошин А.П. /соцек/. №293.

Амелік М.П. /комсомол/. №258.

Андреев Сергій Іванович. №258.

Андрієнко Іван /худ. літ./. №288.

Антоненко-Давидович Б. /псевдоніми: Антоненко Б., Вірний Богдан/. худ. літ.
№284.

Арнаутов Олексій В. /педагогіка/. №20 /20/.

Артемський А.Я. /літер-во/. №288.

Атаманюк Василь Іванович /псевдонім Яблуненко В./. №288.

Ахматов Л. /юстиція/. №293.

Аштраф'ян З.А. №258.

Б

Баглюк Григорій /худ. літ./. №300.

Бадан Олександр І. /худ. літ./. №300.

Балицький Всеволод Аполлонович. №258.

Балясна Р.Н. /худ. літ./. №40.

Баран Михайло Лукич /соцек/. №369.

Бервицький Олександр Арсеньович /філософія/. №293.

Березинський А. /псевдонім Білецький А./. №300.

Білаш Т. /сільгосп./. №293.

Білик Яків Гаврилович /парт. тематика/. №293.

Блакитний Василь /псевдоніми: Елан В., В.Еланський, Валер Проноза, А.Орталъ,
Гарт, Маркиз Попелястий, Проноза, Мрійник/. №288.

Блонський Павло Петрович /педологія/. №300.

Блудов Я.С. /парт. тематика/. №293.

- Блюмкин А. /соцек/. №369.
Блях Володимир Абрамович /фіз.-ра/. №369.
Бобинський Василь. №288.
Боднар І.М. /сільгосп./. №293.
Бон В. /філософія/. №293.
Бондаренко В.Я. №61.
Борев Борис Семенович. №293.
Борисов Микола Андрійович /худ. та крит. літ./. №284.
Борзаківський Г.В. /сільгосп./. №393.
Боровський Василь Віталійович /сільгосп./. №33 /29/.
Братковський Юрій Вацлавович /міжнар. тематика/. №293.
Булатович Микола Євгенович. №284.
Буценко Опанас Іванович /рад. будів-во/. № 20 /20/.

В

- Вайнерман, Х. /худ.літ./. №6.
Вандурський Вітольд /худ. літ./. №300.
Ванченко Петро. №288.
Варавва Олекса Петрович /худ. літ./. №482.
Василенко Матвій С. /рад. будів-во/. №369.
Веґер Євген Ілліч /парт. тематика/. №369.
Веретенченко Олекса Андрійович. №4 /158/.
Винниченко Володимир Кирилович. №52.
Вікул Сергій С. /рад. буд./. №293.
Вітик Семен Г. /парт. тематика/. №293.
Влизько Олекса Теодорович /худ. літ./. №284.
Водовозенко Федір Панасович /сільгосп./. №33 /29/.
Войцехівський Юрій Олександрович /рад. буд./. №369.
Волощенко Євгенія Іванівна. №61.
Волобуєв Михайло Семенович /ек-ка і пед-гіка/. №293.
Вороний Марко /худ. літ./. №99.
Вороний Микола /худ. літ./. №288.
Вражливий Василь /худ. літ./. №288.

Г

- Галушко Денис Онисимович /худ. літ./. №284.
Ганс І.Я. №61.
Гаско Мечислав /худ. літ./. №288.
Гермайзе І. /Гермайзе Осип Георгійович/ – літер-во. №293.
Гетьє Олександр Федорович /фіз.-ра/. №369.
Гжицький Володимир Зенонович /псевдоніми: Мрія, Вигнанець/. худ. літ. №288.

Гітель Л.А. №258.
 Гольдес О. №1.
 Гомін Лесь /худ. літ./ №284.
 Горський Олексій І. /сільгосп./ №393.
 Гросгейм Микола А. /сільгосп./ №293.
 Грудина Дмитро Яковлевич /літер-во/ №258.
 Грушевська Катерина Михайлівна /фольклор/ №33 /29/.
 Гудим Віктор Іванович /худ. літ./ №284.
 Гуменна Докія. /худ. літ./ №482.
 Гуревич І. №293.
 Гуцуляк Семен Ю. /рад. буд./ №293.

Д

Демченко Микола Нестерович /парт. тематика/ №258.
 Демчук Петро Іванович /філософія/ №369.
 Десняк Василь Трохимович /дійсне прізвище Василенко/ №288.
 Дзеніс Освальд П. /парт. тематика/ №258.
 Дикий Антон Васильович /худ. та крит. літ./ №284.
 Діденко Тодось Кирилович /дійсне прізвище Т.Степового/ №288.
 Досвітній Олесь /худ. літ./ №284.
 Добровольський Аркадій Захарович /худ. та крит. літ./ №284.
 Довгань Кость Андрійович /філософія/ №369.
 Долгін Олександр. №61.
 Донський Яків Петрович /худ. літ./ №4 /158/.
 Дубінін Федір Іванович. №61.
 Дузь-Крятченко Дмитро Пилипович. №33 /29/.
 Дурдуківський Володимир Федорович /педагогіка/ №293.

Е

Епік Григорій Данилович /худ. літ./ №284.

Є

Єфремов Сергій. №300.

Ж

Железногорський Г.А. /юстиція/ №20 /20/.
 Жигалко Сергій /худ. літ./ №300.
 Жуковський Кіндрат Альбинович /геологія/ №393.

З

Загул Дмитро Юрович /псевдоніми: І.Майдан, Тиверець, Г.Юрась, М.Сучасний, І.М.Підгеревський, З-Л.Д., І.М./ №288.

Загоруйко Пилип Микифорович /худ. літ./ №288.

Затонський Володимир Петрович /соціально-політ. тематика/ №258.

Зеров Микола Костевич /літер-во/ №284.

І

Іваниця Григорій Микитович /Іваниця І./ – педагогіка. №369.

Івашко Михайло Євдокимович /худ. літ./ №288.

Ігнатюк Дмитро Л. /антирел. тематика/ №20/20.

Ізюмов Овсій Прокопович /мовознавство/ №393.

Ірчан Мирослав /дійсне прізвище Бабюк Андрій/ №288.

Й

Йогансен Михайло /псевдоніми: Вецеліус В., Крамар М./ №288.

К

Каган Яків Соломонович /сільгосп./ №393.

Каганович Наум Аркадійович /мовозн-во/ №369.

Каляник Іван /худ. літ./ №300.

Камишан Олександр М. /історія/ №293.

Канторович Соломон Ілліч /медицина/ №369.

Каплан Самуїл Ізраїлевич /економіка/ №293.

Капельгородський Пилип Осипович /худ. літ./ №288.

Карпенко Ол. /освіта/ №293.

Карпов І. /парт-на/ №293.

Кириленко Іван Ульянович /худ. літ./ №288.

Кірієнко Кіндрат Ф. /істор.-військ./ №293.

Кисельов Аркадій Леонідович /рад. буд./ №393.

Кіллерог М.М. /парт-на/ №258.

Клінков Микола. №61.

Коваленко Борис /літер-во/ №258.

Ковальчук Яків Охрімович /худ. літ./ №20/20.

Козирев Георгій Никифорович /сільгосп./ №20/20.

Козоріс Михайло /худ. літ./ №300.

Козубовський Федір А. /археологія/ №293.

Колесник Петро Йосипович /худ. літ./ №284.

Коник Клим Йосипович /питання планування/ №293.

Коряк Володимир Дмитрович /літер-во/ №284.

Косинка Григорій Михайлович /Стрілець/. худ. літ. №284.
 Косіор Станіслав Вікентьевич /політ. тематика/. №513 та №14.
 Коцюба Гордій Максимович /худ. літ./. №288.
 Кравчук Михайло Пилипович /мат-ка/. №33/29.
 Крамер Соломон Михайлович. №293.
 Крицевий М.П. №61.
 Крушельницький Антін /худ. літ./. №284.
 Кулик Іван Юліанович /худ. літ./. №284.
 Кухаренко Іван Антонович /цукр. пром./. №284.
 Кучма Петро Михайлович /худ. та крит. літ./. №284.

Л

Лазоришак Олексій Миронович /профспілк. тем./. №33/29.
 Лакиза Іван /літер-во/. №288.
 Ланге К.П. /садівництво/. №369.
 Ландесман Айзик Яковлевич /суспільств-во/. №369.
 Лебединський Б.Н. /цукр. пром./. №393.
 Левік Р.С. №293.
 Лейбман Я. /сільгосп./. №258.
 Ліберман Х. №288.
 Лісовий Петро /худ. літ./. №288.
 Ліфшиц Яків Ісаакович /медицина/. №20/20.
 Лозовик Григорій /історія/. №393.
 Лурье М.И. /псевдонім «Емель-Эмель»/. №20/20.
 Лурье Н.М. /худ. літ./. №1.
 Луценко Іван /худ. літ./. №300.
 Любченко Микола /Кость Котко/. №284.
 Любченко Юрій Дмитрович /цукр. пром./. №393.
 Любченко Аркадій /худ. літ./. №4.

М

Мазуренко Юрій Петрович /юстиція/. №33/29.
 Майфет Григорій Йосипович. №300.
 Малошійченко /псевдонім Л.Чернов/. №300.
 Маркітан Павло Пилипович /парт. тематика/. №61.
 Марков Микита Опанасович /худ. та крит. літ./. №284.
 Мельник Петро Степанович /худ. та крит. літ./. №284.
 Миколюк Василь Корнійович /худ. та крит. літ./. №284.
 Микитенко Іван Кіндратович /худ. та крит. літ./. №258.
 Мироновський Іван Степанович /агрономія/. №33/29.
 Михайлюк М.В. /юстиція/. №20/20.
 Михайличенко Гнат /псевдонім Ігнатій Михайлов/. №288.

Михайлюк Андрій Семенович /худ. та крит. літ./ №284.
Мішкіс Веніамін Самойлович. №293.
Момот Петро /юстиція/. №20/20.
Мороз Михайло Якимович /худ. та крит. літ./ №284.
Морской В.С. №1.

Н

Навроцький Борис Олексійович /худ. літ./ №300.
Наумов Давид Борисович /питання економіки/. №293.
Ніковський Андрій Васильович /псевдоніми: Приходько А., Яринович, А.Василько, Андрон, В-ко А., Вас-ко Ан./ №369.
Носіков П.М. /залізн. трансп./ №20/20.

О

Оглоблін Олександр Петрович /історія/. №482.
Олесь О. /псевдонім Кандиби Олександра/. №288.
Опшочков Євген Володимирович /геологія/. №393.
Орлов Михайло Хрисанфович /мат-ка/. №369.

П

Панов Андрій /худ. літ./ №288.
Паперний Лесь Лазаревич /соцек/. №33/29.
Парадиський Олексій Петрович. №4/158/.
Патрус-Карпатський А. №13.
Патяк Анатолій Ф. /худ. літ./ №284.
Перебийніс М. /соцек/. №20/20/.
Перелісна Катерина /худ. літ./ №4/158/.
Пилипенко Сергій Володимирович /псевдоніми: Плугатар, Сліпий, Книгочій С.П., Слухач/. №288.
Підгайний Семен. №4/158/.
Підмогильний Валеріан /псевдонім: Лорд Лістер/. №288.
Плевако Микола Антонович. №300.
Плужник Євген В. /поезія/. №288.
Поліщук Валеріян Львович /псевдоніми: Сонцвіт Василь, Філософ з головою хлопчика/. №288.
Попов Микола Миколайович /іст.-парт. тематика/. №258.
Попов Ол. І. /історія/. №4/158/.
Приходько Антон. №369.
Пшеничний П.М. /військова тематика/. №369.

Р

- Рабич Рудольф Михайлович /худ. та крит. літ./ №284.
 Равич-Черкаський М. /парт. тематика/. №293.
 Рашмаділов Григорій Іларионович /комсомол/. №369.
 Річицький Андрій А. №293.
 Рекіс Олександр Олександрович /фінанси/. №258.
 Розов Лев. №258.
 Рохлін Лазар Львович /мед. тематика/. №20/20.
 Рудницький Степан Львович /географія/. №293.
 Рулін Петро Іванович /літер-во/. №300.

С

- Савченко Яків Григорович /худ. та крит. літ./ №284.
 Сапов Іван Андрійович /парт./ №369.
 Саченко Григорій Кирилович /худ. та крит. літ./ №284.
 Семенко Михайло Васильович /худ. літ./ №258.
 Семиволос Іван Терентійович /худ. та крит. літ./ №284.
 Сенченко Антон Григорович. №258.
 Сизонов К.П. /рад. буд./ №393.
 Симиренко Володимир Львович /садівництво/. №369.
 Синявський Олекса Наумович /мовозн-во/. №300.
 Скалига Никифор Ф. /сільгосп. тематика/. №20/20/.
 Скрипник Микола Яковлевич /худ. та крит. літ./ №284.
 Скуба Микола Яковлевич /худ. та крит. літ./ №284.
 Слабченко М.Є. /питання економіки/. Алф. список 1949 р.
 Слісаренко Олекса Андрійович /худ. літ./ №288.
 Сребродольський О.Л. /харч. пром./ №20/20/.
 Старицька-Черняхівська Людм. Михайлівна. №288.
 Сухомлін Кирило Васильович. №369.

Т

- Тарасов Петро Никифорович. №33/29/.
 Тенета Борис /дійс. пріз. Гурій Борис/. №288.
 Ткач Марко Петрович /парт-на/. №393.
 Топчій Іван /худ. літ./ №4/158/.
 Триліський Олексій Лукич /рад. буд./ №369.
 Тулуб Зінаїда Павлівна /худ. літ./ №258.
 Тун Яків /рад. буд./ №33/29/.
 Тютюник Юрій. №369.

Ф

- Фальківський Дмитро /худ. літ./ №288.
Фурер Веніамін Яковлевич /парт-на./ №20/20/.
Фурман Г. /піонерська./ №33/29.

Х

- Хаїт Ізраїль Абрамович /педаг-на./ №393.
Харламов Петро Георгійович /худ. та крит. літ./ №284.
Хатаєвич Мендель Маркович. №258.
Хвильовий Микола /псевдонім Уманець Юрій./ №288.
Хвиля Андрій Ананьєвич. №258.
Хміль Іван Кононович /сільське госп-во./ №33/29/.
Христюк Павло /соцек./ №369.
Хуторський Павло /худ. літ./ №4/158/.

Ч

- Чепурний Дмитро Іванович /худ. літ./ №284.
Черкасенко С. /худ. літ./ Алф. список 1949 р.
Чернявський Володимир Ілліч /парт-на./ №369.
Чехівський Володимир Мусійович /антирел-на./ №369.
Чечвянський Василь Мусійович /антирел-на./ №284.
Чибураєв Мик. Григорович. №284.
Чигирин Віталій /худ. літ./ №284.
Чичкевич М.Н. №293.
Чупринка Григорій /худ. літ./ №288.

Ш

- Шаблювський Євген С. /Шаблювський Є.С./ №258.
Шевельов Ю.В. №4/158/.
Шейдеман Євген Сергійович /військова./ №20/20/.
Шелехес І.С. /парт. рад. буд./ №258.
Шкурупій Юрій /Шкурупій Гео./ №288.
Штангей Володимир Фокович /Любисток./ №300.
Штепа Костянтин. №482.
Шумський Олексій Яковлевич. №293.

Щ

- Щербина Іван Р. /військова./ №20/20/.
Щербина Матвій Лаврентійович /садівництво./ № 393.
Щупак Самійло Борисович. №284.

Ю

Юринець Володимир Олексійович /літер-во/. №300.

Я

Яворський Матвій Іванович /історія/. №293.

Яковенко Григорій Прокопович /Вікторів/. №288.

Якубовський Фелікс Борисович /літер-во/. №284.

Якубський Сергій Васильович. №61.

Яловий Михайло /псевдонім Шпон Юліан/. №288.

Яната Олександр Алоізович /сільське госп-во/. №293.

Ярославенко Степан Семенович /№293/.

Згідно: Начальник 2 відділу /М.Боярер/

ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4034. – Арк. 432–440. Машинопис, оригінал, підпис автограф

The article covered practice of launching and implementation proscriptions by bodies of political censorship of Soviet Ukraine. It is analyzed the main trends of the ideological control over printed issues during the Soviet period. The authors reviews the lists and indexes of banned books, and lists of people, whose works are subject to seizure from the library and book-trade spheres.

Keywords: *bodies of political censorship, proscription materials, banned authors, control of printed issues, library and book-trade network.*

